

Тема 2. Основи Конституційного права України

План лекції

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства.
2. Загальні засади конституційного ладу України.
3. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.
4. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

Матеріал лекції:

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства.

Конституційне право України слід розглядати як галузь права і законодавства, як науку і навчальну дисципліну, що має свій предмет і метод, характеризується особливими правовими нормами і відносинами та принципами правового регулювання.

Конституційне право України як галузь права і законодавства являє собою систему правових норм і нормативно-правових актів та інших джерел, що регулюють відносини, пов'язані з основами конституційного ладу, правового статусу особи, народовладдям, територіальним устроєм держави.

Через них забезпечується організаційна та функціональна єдність суспільства України як цілісної соціальної системи. При цьому закріплюються основи конституційного ладу України, загальні засади правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій, система державних органів, основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

- Отже, предметом конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення публічної влади в Україні, державної та місцевої (місцеве самоврядування). Ці відносини характеризуються певною специфікою, а саме: стосуються всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; виступають як базові в політичній, економічній, духовній, соціальній та інших сферах життя суспільства.

Отже, **конституційно-правові відносини** — це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками, згідно з котрими вони повинні функціонувати.

Конституційно-правова норма — це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання та охорони певних суспільних відносин, які становлять предмет конституційного права. Їхніми специфічними ознаками є те, що вони:

а) регулюють особливе, з огляду на його важливість, коло суспільних відносин, що безпосередньо стосується здійснення народовладдя;

б) встановлюють порядок створення інших правових норм, який є обов'язковим для інших галузей права;

в) мають вищу юридичну силу щодо інших правових норм;

г) відрізняються особливою структурою в тому розумінні, що для них не є характерною тричленна структура (гіпотеза, диспозиція та санкція). Деякі конституційно-правові норми (норми-принципи, норми-декларації) взагалі мають лише диспозицію.

Метод конституційно-правового регулювання — це сукупність способів і засобів, з допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет конституційного права. Він характеризується: найбільшою загальністю; максимально високим юридичним рівнем; імперативністю; універсальністю; доцільністю; поєднанням прямого й опосередкованого регулювання.

Відповідно до конституційно-правового регулювання існує *наука конституційного права*. Її можна визначити як галузеву юридичну науку, що являє собою систему знань про конституційно-правові норми, відносини та інститути, конституційно-правове регулювання загалом. Предметом цієї науки є: власне галузь конституційного права; суспільні відносини, що підлягають конституційно-правовому регулюванню; історія (іноземна й вітчизняна) становлення галузі конституційного права. А джерелами науки конституційного права слід визнати: праці вітчизняних і закордонних учених які безпосередньо чи опосередковано стосуються її проблем, правові акти (чинні й такі, що вже втратили чинність), конституційно-правові норми. Наука конституційного права має і свої методи, основними з яких є історичний, порівняльний, системний, статистичний, структурно-функціональний і конкретно-соціологічний.

2. Загальні засади конституційного ладу України.

Розділ I Конституції України має назву «Загальні засади» і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами. Такі підвалини забезпечують у державі повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, а також непідпорядкування і невідповідність цієї держави іноземним державам у міжнародних відносинах.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави та суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Говорячи про Україну як соціальну державу, слід брати до уваги її орієнтацію на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, що діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо.

Правова держава - це держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну унітарною державою, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

Україна як унітарна держава має єдині:

- а) державні органи;
- б) систему законодавства;
- в) територію;
- г) громадянство;
- д) символіку тощо.

В Україні встановлено республіканську форму правління (ч. 1 ст. 5 Конституції). Тому носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається лише народ.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного чи ідеологічного змісту. Конституція України визначила такі символи нашої Держави: *Державний Прапор, Державний Герб,*

який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького, і *Державний Гімн*. Наведемо їх загальні описи.

Столицею України, тобто адміністративно-політичним Центром і місцеперебуванням загальнодержавних законодавчих, виконавчих і судових органів, є місто Київ.

Відповідно до ст. 6 Конституції, «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Реалізація цього принципу покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що призводить, як засвідчує історичний досвід, до свавілля у керівництві державою та суспільством.

Говорячи про конституційне визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7), треба усвідомлювати, що мається на увазі право місцевих територіальних громад (жителів села, селища, міста), а також обраних ними відповідних рад самостійно і незалежно від органів держави, але в порядку і межах, передбачених чинним законодавством, вирішувати питання місцевого значення.

У статтях 8, 9 і 19 Конституції України закріплено такі основні принципи побудови та функціонування національної правової системи:

1) верховенство права, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності;

2) найвища юридична сила Конституції. Згідно з цим принципом, закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй. В іншому разі прийняті акти мають визнаватися недійсними й не підлягають виконанню;

3) визнання положень Конституції нормами прямої дії. Цим зумовлено, що конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо.

Норми, визначені статтями 10-12 Конституції України, покликані врегулювати основи національного розвитку та міжнародних відносин, вони впливають з положень відповідних міжнародно-правових актів і деталізуються в актах національного законодавства, наприклад у Законі України «Про мови в Україні» від 28 жовтня 1989 р.

Основні засади економічних відносин в Україні закріплено у статтях 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є «власністю Українського народу», від імені якого права власника щодо цих об'єктів «здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування». До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя «на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності».

У розділі I Конституції України закріплено засади національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих і можливих внутрішніх і зовнішніх загроз у всіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів і безпеки через «підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права». Ці норми й принципи закладено в деяких міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

3. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.

Правовий статус особи залежить від того, хто вона — громадянин держави, іноземець чи особа без громадянства (апатрид).

Під громадянством розуміють визначену юридичну належність людини до держави, сталий правовий зв'язок особи із конкретною державою.

Завдяки існуванню такого зв'язку держава гарантує громадянину забезпечення прав і свобод та захист його за межами держави. Своєю чергою, громадянин зобов'язаний дотримуватися законів держави й виконувати встановлені обов'язки.

Питання громадянства України регулюються Конституцією України, Законом України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р., міжнародними договорами України. При цьому якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України, застосовуються правила міжнародного договору.

Вищезгадане законодавство України про громадянство ґрунтується на принципах:

1) єдиного громадянства - громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянства (підданства) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянства України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;

4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;

5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) і автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

1) паспорт громадянина України;

2) свідоцтво про належність до громадянства України;

3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;

- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними Договорами України.

Громадянство України припиняється:

- 1) внаслідок виходу з громадянства України;
- 2) внаслідок втрати громадянства України;
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може *вийти* з громадянства України за його клопотанням.

Вихід з громадянства України *допускається*, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянства, якщо вийде з громадянства України. Вихід дітей віком від 15 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою. Вихід з громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України у цих випадках є дата видання відповідного Указу Президента України.

Громадянство України втрачається:

- 1) якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави.
- 2) якщо іноземець набув громадянство України і не подав документів про вихід із громадянства іншої країни;
- 3) якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами чи виконав обов'язки громадянина іншої країни;
- 4) якщо іноземець набув громадянство України по підробленими документах;
- 5) якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову, державну службу, у правоохоронні органи і т.п. іншої держави.

Питання щодо громадянства вирішується спеціальною комісією при Президенті України.

4. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

Питання прав і свобод людини і громадянина нині є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому.

Свобода людини — вихідне поняття у проблемі прав людини і громадянина. Розрізняють природні права людини, тобто пов'язані із самим її існуванням і розвитком, і набуті, що в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). Звісна річ, що за відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. З іншого боку, права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти у межах, установлених її правовим статусом.

Свободу людини визначають певні ознаки. Так, люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їх природні права. До того ж, у демократичному суспільстві саме держава є головним гарантом свободи людини. За обсягом поняття «свобода людини» повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, згідно з яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані із самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України, до цього виду прав належать право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини з суспільством, державою, їхніми інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або тій державі, а *права громадянина* - лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України, є право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Говорячи про права людини і громадянина, слід зважати на те, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі громадянські права можуть бути поширені на громадян іншої держави - суб'єктів укладених між державами договорів.

Сучасне міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після другої світової війни. Цьому сприяли загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об'єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизацію процесу, пов'язаного з проголошенням і захистом прав людини, значно прискорило прийняття низки міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розроблення механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються

положення Конституції України, Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами (1950 р.), Європейський соціальний статут (1961 р.). Підсумковий акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.). Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЕ (1990 р.) та ін.

Отже, відповідно до Конституції України, основне право громадянина - це його можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, установлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах.

У Конституції України (переважно в розділі II) визначено такі групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні.

Громадянські права — це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних і деяких інших потреб.

Сюди відносять такі суб'єктивні права: на життя; на недоторканність особи, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання і т. ін.

Політичні права — це можливості людини і громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їхніх службових осіб та об'єднань громадян, критикувати вади в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи відносять такі права: брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування; обговорювати, приймати закони й виносити рішення загальнодержавного та місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; надсилати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб; утворювати об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації) та брати участь у їхній роботі; збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування; вибирати й бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування; мати громадянство.

Економічні права — це можливості людини і громадянина, що характеризують їхню участь у виробництві матеріальних благ. До них відносять: право на приватну власність (індивідуальну та колективну); право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; можливість вибору роду занять і роботи за покликанням; право на професійну підготовку і перепідготовку; право на справедливу оплату праці; право на страйк; право на відпочинок тощо.

Соціальні права — це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя. Це право на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права — це права людини і громадянина на безпечне екологічне

середовище. Тобто це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди і т. ін.

Культурні права — це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Сімейні права — це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. Це означає: право на невтручання в особисте й сімейне життя; право на добровільне одруження, рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї; право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми **обов'язками**. *Основний обов'язок громадянина* — це встановлені Конституцією держави вид і міра його необхідної *обов'язкової поведінки*. Щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні та духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи. Стаття 29 Загальної декларації прав людини проголошує: “Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому можливий вільний і повний розвиток її особистості”. Почуття обов'язку — це не пута, що зв'язують справжню людську свободу. Обов'язок є серцевиною моралі. Обов'язок людини перед самим собою, перед сім'єю, перед своїми близькими, перед оточуючими людьми, перед вищими моральними цінностями, перед людством. Як говорив Демокрит: “Не із страху, але із почуття обов'язку потрібно утримуватися від поганих вчинків”.

Кожна людина має певні права, проте вони не можуть бути реалізовані без виконання іншими людьми своїх обов'язків. Наприклад, якщо у вас є право отримати майно, то у когось має бути обов'язок його вам передати. Сукупність прав, обов'язків, інтересів людини і громадянина, реалізацію і захист яких покладає на себе держава, називають правовим статусом людини. Він закріплений у Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Основні обов'язки громадян закріплює Конституція України.

Конституція України у статтях 51, 53, 65–68 визначила такі обов'язки громадян України:

1. Захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність.
2. Шанувати державні символи.
3. Не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки.
4. Сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.
5. Неухильно додержуватися Конституції і законів України.
6. Не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.
7. Обов'язок батьків утримувати дітей до повноліття і обов'язок дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.
8. Отримати повну загальну середню освіту.

Конституційні права, свободи та обов'язки разом з конституційними принципами та гарантіями утворюють основи правового становища громадян, або конституційний статус особистості в Україні. Становище, статус громадян України відзначається не лише його правами, а й тими обов'язками, що їх він несе перед державою, перед іншими громадянами,

перед організаціями.

Закріплення головного

1. Дайте визначення поняття «Конституційне право України».
2. Охарактеризуйте місце конституційного права в системі права України.
3. Назвіть ознаки джерел конституційного права.
4. Які права належать до особистих прав людини ?
5. Що є основними конституційними обов'язками громадян України ?
6. Які є державні символи України? Охарактеризуйте.
7. Дайте визначення поняття «Конституційно-правова відповідальність».
8. Які є види конституційно-правової відповідальності?

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 1996.
3. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка – К.: Наукова думка, 1999. – 22-38.
4. Правознавство: Підручник; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., -К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 110-138.
5. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник – К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 94-116.